

De kringloop van het kwaad

Essays van geestelijk verzorgers bij Justitie

Theo W.A. de Wit
Ryan van Eijk
Jan-Gerd Heetderks
(red.)

 Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2023 Hoofdaalmoezenier en Hoofdpredikant bij Dienst Geestelijke Verzorging bij het Ministerie van Justitie & Veiligheid | Uitgeverij Parthenon. Alle rechten voorbehouden.

OMSLAGONTWERP: Studio Jan de Boer
NUR: 895 - Geestelijke gezondheidszorg
ISBN | EAN: 9789083214999

Voorwoord	7
Learning community als gedeelde zoektocht Ryan van Eijk en Jan-Gerd Heetderks	
1. Inleiding	9
Een learning community over ‘de kringloop van het kwaad’ Theo W.A. de Wit	
2. Werken aan herstel bestrijdt het kwaad ‘Gevangenen zijn niet veroordeeld om schuldig te blijven’ Geert Rozema	26
3. ‘Onrustig is ons hart totdat het rust vindt in U’ Helpt de heilige doop om de kringloop van het kwaad te doorbreken? Marian Rigter	47
4. Afzondering en de kringloop van het kwaad Jacob Oeverbeek	66
5. Het meest persoonlijke is ook het meest universele Kan het kwaad ter sprake komen? Bert Simons	87
6. Registratie en relatie Een detextificatie van de kringloop van het kwaad vanuit het oogpunt van het justitiepastoraat Ben van Veen	114
7. “Pedo’s hebben God niet nodig!” Geerhardt Kloppenburg	138

8. “Ik spoelde ze terug en ze krompen” Kan taal de raderen van het kwaad ontregelen? Pieter Thomassen	160
9. Vrienden Petra Walta	188
Auteurs	209

Voorwoord

Learning community als gedeelde zoektocht

RYAN VAN EIJK EN JAN-GERD HEETDERKS

Ieder jaar bieden de diverse denominaties van de geestelijke verzorging bij Justitie hun geestelijke verzorgers gelegenheid tot bij- of nascholing. Een gedeelte van dat aanbod is gezamenlijk (ongeacht denominatieve achtergrond), een ander deel specifiek denominatief gericht danwel persoonsgericht. Het aanbod bestaat voornamelijk uit cursussen of trainingen met duidelijk vooraf gestelde inhoud en voorafgegeven leerdoelen. Bij het aanbod van de *learning community*, dat nu voor de tweede maal door de rooms-katholieke en protestantse denominaties is aangeboden¹, wordt daar bewust niet voor gekozen. De deelnemende geestelijk verzorgers bepalen bij aanvang samen hun focus of vraagstelling (de vorige keer ‘onze manier van straffen’, nu dus ‘de kringloop van het kwaad’), waarbij ieder vervolgens een eigen individuele schrijfinvulling mag gaan geven aan de gezamenlijk gekozen focus of vraagstelling. Dit alles onder deskundige begeleiding. Deze eigen schrijfinvulling ontstaat al pratende, lezende en lerende met elkaar, en zelf schrijvende. Daarmee is de *learning community* te omschrijven als een gedeelde zoektocht. Het hoeft in het verlengde hiervan niet te verbazen dat het geschrevene als uitkomst eerder de aard van essays heeft dan van wetenschappelijke artikelen. Anders gezegd, deze methode geeft ruimte (qua perspectief en inhoud) en de geschreven uitkomst heeft ruimte (qua stijl en vorm).

¹ De resultaten daarvan zijn gepubliceerd in Th. De Wit, R. de Vries & N. den Toom (red.), *Onze manier van straffen. Essays van geestelijk verzorgers bij justitie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2017.

De werkcontext van detentie, waarin onder de streep het door mensen aangedane kwaad en de omgang daarmee centraal staat, blijkt daarbij natuurlijk meebepalend, naast de individuele reflectie met de eigen persoonlijke ‘accenten’ van ieder. Het essay is per definitie een uitgeschreven zoektocht van de auteur naar beantwoording van een vraag of kwestie die leeft bij de auteur, en waarin de lezer meegenomen wordt en mag delen in de gedachtegang van de auteur. Een essay is per definitie naast een zoektocht dus ook zeer persoonlijk. Tegelijk wordt dat aspect doorbroken of overstegen omdat het gedeeld wordt met de ander, de lezer. Ook de hier gepubliceerde essays laten binnen het gekozen thema iets oplichten van ‘de zieleroerselen’ van de auteurs, van wat hen zelf bezighoudt. Wat daarbij opvalt is dat dat niet direct zwaar fundamenteel theologische kwesties zijn, maar eerder existentiële, morele en pastoraal-theologische vragen, twijfels, en overtuigingen.

Ieder van de geestelijk verzorgers in deze bundel heeft zoals aangegeven een eigen persoonlijke invalshoek op een ‘vraag’ die voor hem/haar gerelateerd is aan ‘de kringloop van het kwaad’ of aan de door- of onderbreking van die kringloop. De vader van het essay, (oud-rechter) Michel de Montaigne, schrijft in een van zijn essays: “Misschien kun je best geleerd zijn door de geleerdheid die je bij een ander vindt, maar wijs kun je alleen maar zijn door de wijsheid die je uit jezelf haalt.”² Juist daarvoor is de *learning community* bedoeld: niet alleen kennis aandragen, maar je die ook eigen maken en zo wijzer worden. Terecht merkt de Montaigne in hetzelfde essay op dat “de grootste geleerden niet de grootste wijzen zijn.”³ Geestelijke verzorging is gebaat met beiden, de persoon van de geestelijke verzorger echter vooral met wijsheid. Daarom dit aanbod. Dat ook de lezer er wijzer van moge worden.

² ‘Over schoolfrikken’, in: *De essays*. Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Genneep, 2010, 176.

³ *O.c.*, 171.

1. Inleiding

Een learning community over ‘de kringloop van het kwaad’

THEO W.A. DE WIT

Deze bundel verzamelt essays van deelnemers aan een *Learning Community* van geestelijk verzorgers bij justitie. Vanaf vorig jaar september kwam deze groep maandelijks bij elkaar om te reflecteren op hun werk, het bijstaan van gedetineerden bij justitie. De hoofden protestantse en rooms-katholieke geestelijke verzorging van de *Dienst Justitiële Inrichtingen* (DJI) verzochten mij – opnieuw⁴ – de groep te begeleiden. De werkwijze van zo’n groep is als volgt. Nadat tijdens de eerste sessie een centraal thema wordt gekozen waarbinnen vervolgens iedereen een eigen invalshoek gaat kiezen, volgen een aantal sessies waarin naast literatuur die relevant is voor het thema ook eigen ervaringen en casus in justitiële inrichtingen en daarbuiten worden besproken. Literatuur: dat kunnen wetenschappelijke, filosofische of theologische teksten zijn, maar evenzeer literaire teksten zoals romans en poëzie, inclusief poëzie van gedetineerden. Die sessies zijn erop gericht de eigen vragen rond het thema scherper te krijgen, de horizon te verbreden en elkaar ‘socratisch’ te bevragen. Al na drie sessies wordt iedereen gevraagd een eerste opzet te schetsen van een eigen ingang tot het centrale vraagstuk. Tijdens de rest van de sessies worden (versies van) de essays ter bespreking voorgelegd aan de groep met als doel, commentaar en tips te geven die het essay sterker kunnen maken.

⁴ Zie de bundel van een eerdere Learning Community: Th. De Wit, R. de Vries & N. den Toom (red.), *Onze manier van straffen. Essays van geestelijk verzorgers bij justitie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2017.

Het onderwerp waarvoor tijdens de eerste sessie werd gekozen is als volgt onder woorden gebracht: *‘Geestelijk verzorgers en ander personeel van justitiële inrichtingen zien dikwijls ex-gedetineerden terugkeren, soms vele malen. Dit lijkt te wijzen op een kringloop of cyclus. Heeft een samenleving misschien zelfs behoefte aan een ‘zone’ waar zij ‘slechte mensen’ kan insluiten, als duister tegenbeeld van haar positieve identiteit? Ook binnen de gevangenis lijkt zich dit patroon te herhalen, wanneer gedetineerden zich distantiëren van de ‘echte’ schurken, bijvoorbeeld ‘zedenjongens’. Hoe deze reproductie en deze boze kringloop te doorbreken? Dat is de opgave van herstelgericht werken met mensen in een justitiële inrichting wier vrijheden goedgevoel zijn opgeschort.’*

Deze vraagstelling in termen van een ‘kringloop van het kwaad’ lijkt in eerste instantie te verwijzen naar de tamelijk onthutsende recidivecijfers, waarnaar auteurs in deze bundel soms verwijzen: wat moeten we denken van de effectiviteit en het nut van een door de staat gefinancierde instelling die officieel (meestal) tijdelijke vrijheidsberoving koppelt aan re-integratie maar die zo’n 80 procent van haar tijdelijke bewoners binnen afzienbare tijd opnieuw mag verwelkomen, en dat soms vele malen? De uitdrukking ‘kringloop van het kwaad’ nodigt vervolgens ook uit tot reflecties over de klassieke filosofische en theologische notie van het kwaad (*malum*), naar zijn diverse dimensies: fysiek kwaad, metafysisch kwaad, moreel kwaad. De indrukwekkende traditie waarin deze notie en dit onderscheid overdacht werd maant ons tot bescheidenheid, en toch dient ook de vraag gesteld: hoe relevant is dit onderscheid vandaag nog in ons ‘antropoceen’, waarin bijvoorbeeld het ‘fysieke’ kwaad van een aardbeving steeds moeilijker te onderscheiden is van menselijk en soms ook catastrofaal ingrijpen in de natuur? En kan de nogal massieve notie van het ‘kwaad’ wel standhouden tegen wetenschappelijke benaderingen die met die categorie niet zoveel kunnen beginnen, of tegen oudere bezwaren tegen manicheïstische opvattingen die van het kwaad een soort gelijkwaardige tegenkracht van het goede maakten?⁵

⁵ Zie bijvoorbeeld B. van Stokkom e.a., *Tijdschrift voor cultuur en criminaliteit*, Vol4/3, 2014, een special over het kwaad.

2. Werken aan herstel bestrijdt het kwaad

‘Gevangenen zijn niet veroordeeld om schuldig te blijven’¹⁶

GEERT ROZEMA

Inleiding

Onze manier van straffen heeft zich ontwikkeld van lijfstraf naar detentiestraf. Waarbij we gedetineerden op zijn gaan sluiten in massieve bouwwerken, afgeschermd van de buitenwereld met als doel: vrijheidsberoving. Zo volgde de ene kunst van het straffen de volgende op, ‘technische mutaties’, noemt Michel Foucault dit.¹⁷ Van rituele schouwspelen van in lange rijen vastgeketende dwangarbeiders via panoptische celwagens naar onze moderne gevangenis-
sen.

Foucault stelt in zijn beroemde werk over de geboorte van de gevangenis dat detentie leidt tot recidive. Oftewel: de gevangenis draagt niet bij aan een vermindering van de criminaliteit. Sterker nog, een gevangenis is een delinquenten-fabriek, ze creëert alleen maar meer kwaad door niet verbeterde individuen met allerlei belastende merktekenen in vrijheid te stellen en te verspreiden onder de bevolking.¹⁸

In plaats van respect te kweken voor de wet, zorgt de gevangenis ervoor dat de wet op steeds geraffineerdere wijze kan worden ondermijnd; gedeti-

¹⁶ A. Neys schreef dit in 2011 – Rik Torfs citeert Neys in: T. Daems, P. de Witte, G. Zuijdwegt (red), *De gekooide mens. De gevangenisstraf als doorleefde realiteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2016, 7.

¹⁷ M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1989, 355.

¹⁸ Foucault, *o.c.*, 367-368, 377-378.

neerden leren elkaar hiervoor de fijne kneepjes in de 'kazernes van de misdaad'. Gevoelens van onrecht groeien bij de gedetineerden, het verhardt hen en dat verlaagt het vertrouwen richting staat en samenleving. Machtsmisbruik en bestuurlijke willekeur: dat is wat de klok slaat, aldus een weinig optimistische Foucault.¹⁹

Volgens Foucault houdt het gevangenisstelsel het kwaad zelf in stand: als een kringloop. Een kringloop suggereert een proces waarbij enkele stadia elkaar opvolgen, maar uiteindelijk de uitgangstoestand weer wordt bereikt. Foucault betoogt dat de gevangenis meer kwaad toevoegt dan er oorspronkelijk was. Hij schetst twee kritische visies op het gevangeniswezen:

1. De gevangenispraktijk is niet werkelijk verbeterend. De penitentiaire techniek die ingezet wordt is rudimentair, ze ontwikkelt zich niet.
2. Doordat ze verbeterend wil zijn verliest ze haar kracht als straf. De ware penitentiaire techniek is de strengheid: tuchten.

Samengevat:

1. Gedetineerden zijn te verbeteren maar dit komt (nog) niet uit de verf.
2. Gedetineerden zijn niet te verbeteren, er moet simpelweg streng gestraft worden zonder allerlei (verkwistend dure en onnodige) opvoedprogramma's. Gedetineerden moeten tuchten oftewel op de blaren zitten die ze zelf veroorzaakt hebben.

Het falen van het gevangenisstelsel is volgens Foucault compleet. Tegen deze achtergrond wil ik in dit essay de volgende stelling verdedigen: herstelgericht (maat)werk is de manier om de kringloop van het kwaad waarmee gedetineerden te maken krijgen tijdens detentie te doorbreken.

Voordat ik bovenstaande stelling ga uitwerken, zoom ik kort in op historische ontwikkelingen binnen het Nederlandse gevangeniswezen. Daarna geef

¹⁹ Foucault, *o.c.*, 368-370.

ik voorbeelden van de context waarbinnen getracht wordt, herstelgericht maatwerk aan gedetineerden te leveren, en wat de specifieke rol van de geestelijke verzorging hierbij kan zijn.

Tenslotte schets ik enkele bedreigingen die dit herstelgericht werken in de weg staan.

Voorgeschiedenis van de Nederlandse gevangenisituatie

De doelen van het gevangeniswezen in Nederland zijn de afgelopen jaren veranderd. Van vergelding en zedelijke verbetering naar meer omvattende doelen als veiligheid, menswaardigheid, re-integratie, met recentelijk ook meer ruimte en aandacht voor herstelrecht.²⁰ Hoe deze doelen te bereiken? Dat blijkt nog niet zo eenvoudig. Hiervoor zijn verschillende experimenten uitgevoerd en beleidswijzigingen geweest. Het geeft aan dat het voor Justitie geen eenduidige of gemakkelijke materie is. Ook blijkt er ruimte voor lokale accentverschillen: het hangt ervan af wat voor soort personeel er in huis is en welke soort vestigingsdirecteur er de scepter zwaait.

Aanvankelijk was er al vóór de invoering van het gevangenisstelsel in 1821 vanuit de kant van weldoeners aandacht voor morele correctie bij gedetineerden, die door geestelijken werd gegeven. Gedetineerden moesten godsdienstig 'bijgetankt' worden; dat zou hen verbeteren. Er is volgens deze weldoeners een causaal verband tussen ongodsdienstigheid, immoraliteit en criminaliteit. Wijdverspreid is in deze tijd de gedachte dat een gevangene iemand is die wilens en wetens kiest voor het kwade.²¹

²⁰ T. Molleman en A.A. van den Hurk, *Een kwestie van evenwichtskunst: over de doelen en taken van het gevangeniswezen*, In: *Delikt & Delinkwent*, 2012, 42(7): 576-590.

²¹ A. Neys, 'Over de 'herstelgerichtheid' van het gevangenispastoraat', in: *De gekooid mens. De gevangenisstraf als doorleefde realiteit*, T. Daems, P. de Witte & G. Zuidwegt (red), Leuven, 2016, 151. Vrijheidsberoving richtte zich op innerlijke ommekeer en morele verbetering van de boosdoener.

Lang is gedacht dat cellulaire opsluiting – waarbij nagenoeg alle vormen van sociale interactie onmogelijk werden gemaakt – de beste manier was om die morele correctie te bereiken.²² Afzondering zou helpen om ‘criminele besmetting’ te voorkomen en zo de beste invloed uit te kunnen oefenen op de gewetensvorming.²³

Beeld 1: celkap

Frappant is dat voordat algemeen gekozen werd voor deze wijze van straffen – halverwege de negentiende eeuw – al bekend was dat de effecten voor gedetineerden en de samenleving bijzonder negatief waren. Europese inspecteurs hadden in de Verenigde Staten al experimenten gezien met eenzame opsluiting, maar ze rapporteerden hier niet over, zodat deze schadelijke praktijk in Europa ruim een eeuw door kon gaan.²⁴

De ernstige psychologische gevolgen van eenzame opsluiting werden door deskundigen van toen afgedaan als simulatie. Speciale instrumenten werden gecreëerd om streng te kunnen toezien op de handhaving van de af-

²² H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Utrecht (1990), 298.

²³ De term ‘criminele besmetting’ wordt gebruikt door Molleman en Van den Hurk, o.c. 577.

²⁴ T. Molleman, *Justitiële verkenningen*, jrg. 47, nr. 2, 2002, 28.

zonderingssituatie: celkappen, hokjeskerken en eenmansluchtplaatsen. Hoge recidivecijfers waren het gevolg van deze wijze van straffen, naast krankzinnigheid en zelfmoord. Van der Elst schrijft in 1899 al over het belang van sociale contacten, bezigheid, goede voeding en lectuur in gevangnissen ‘omdat het “moreel en fysiek noodzakelijk” zou zijn’.²⁵

Ondanks de kwalijke gevolgen van eenzame opsluiting duurt het nog ruim een eeuw voordat dit systeem afgebouwd wordt.

Beeld 2: hokjeskerk

Sociologische verklaringen van crimineel gedrag krijgen na de Tweede Wereldoorlog meer voet aan de grond. Het oude doel *verbeteren* maakt plaats voor het nieuwe *opvoeden* en *karakter bijbrengen*. Antisociale of asociale personen beter toerusten zodat zij goed opgevoed terug de maatschappij in kunnen.²⁶ Daar

²⁵ A. van der Elst, ‘Celstraf, theorie en praktijk’, in: *Vragen des Tijds* (1) 1899, afl. II, 226-262, 226. Van der Elst constateert dat er dagelijks tien uur of meer eenzijdige en weinig betekenisvolle arbeid op cel werd opgedrongen, de bibliotheek onderworpen was aan aanzienlijke restricties en de voeding de kwaliteit van de volkspraak zeker niet mocht overtreffen.

²⁶ H. Franke, *o.c.*, 580. Franke haalt hier sociaal-pedagoog Kohlbrugge aan.

3. 'Onrustig is ons hart totdat het rust vindt in U'

Helpt de heilige doop om de kringloop van het kwaad te doorbreken?

MARIAN RIGTER

Van een collega kreeg ik een mailtje: 'Ik heb zeer goede contacten met Paul. Hij heeft zich kortgeleden in de inrichting laten dopen. Het was een bijzondere en feestelijke gebeurtenis. Paul wordt binnenkort overgeplaatst naar de inrichting waar jij werkt. Wil jij de contacten met hem voortzetten?' Die klus wil ik zeker oppakken. Want het is een bijzondere gebeurtenis. Gedoopt worden in de gevangenis. Je laten dopen in de gevangenis. Waarom zou je dat willen? Waarom hier? Waarom nu? Waarom wacht je niet tot je weer buiten bent? Wat verwacht je ervan? Wat is het verhaal hier omheen?

Maar voor ik met de man in gesprek ga, is er bij mijzelf al een denkproces begonnen. Wat is mijn eigen verhaal en wat roept dopen op bij mijzelf? Ik ben gedoopt daags na mijn geboorte. Daar heb ik uiteraard geen herinneringen aan. Maar het geeft me –zo ervaar ik dat nu- een gevoel van verbondenheid. Met mijn ouders, mijn familie, de kerk en de traditie waarin ik ben opgegroeid. Een gevoel van verbondenheid en ook een gevoel van geborgenheid, ik hoor ergens bij. Mijn ouders hebben hun best gedaan, vanuit hun overtuiging en levenswijze, met de kennis en gewoontes van toen, om mij op weg te helpen. Op 8-jarige leeftijd volgde het feest van de eerste heilige communie, ofwel voor de eerste keer het sacrament van de eucharistie mogen ontvangen; op 12-jarige leeftijd volgde het sacrament van het heilig vormsel, de voltooiing van het doopsel. Het zorgde voor mooie herinneringen en een hechte band met familie, kerk, school en dorp. Of er van echte geloofsverdieping sprake was is twijfelachtig, de aandacht lag vooral op praktische en organisatorische zaken. Ik ging pas meer nadenken over het geloof en wat ik zelf geloof toen ik als lid van

het jongerenkoor mee mocht denken over de inhoud van de kerkdiensten en toen ik mij aansloot bij een gesprekgroep. Toen ik zelf kinderen kreeg was het voor mij en mijn man vanzelfsprekend om ook hen te laten dopen, eerste heilige communie te laten doen en hen aan te moedigen het sacrament van het heilig vormsel te ontvangen, wat zij daarna ook ontvangen hebben. Zelf was ik actief betrokken bij de voorbereidingen daarop, niet alleen als moeder maar ook als vrijwilliger in de parochiegemeenschap. Ik had daar veel plezier aan, mede vanwege de geloofsverdieping die hierdoor opnieuw enorm gestimuleerd werd. Dit smaakte naar meer waardoor ik uiteindelijk theologie ging studeren. Nadat ik de diploma's had behaald begon mijn werk als rooms-katholiek pastor/geestelijk verzorger in de gevangenis. De basis was gelegd in mijn opvoeding, ik kreeg de kans om er zelf inhoud en betekenis aan te geven. Zo vanzelfsprekend als het voor mijn ouders en voor mijzelf was om je kind te laten dopen, zo ging het na verloop van tijd lang niet bij iedereen. Er ontstond een tendens om kinderen niet te laten dopen met als reden: 'Het kind moet zelf kiezen of het bij een kerkgemeenschap wil horen, we willen het kind niets opleggen'. Kinderen werden wel meegenomen in de traditie maar bleven op afstand staan. Vaak was het een eerste stap tot het verlaten van de kerk. Niet alleen door de kinderen – die waren immers nooit via de sacramenten in de kerk opgenomen – maar ook door de ouders. Dit was wellicht het eerste signaal van de kerkverlating die daarna volgde, de eerste verschijnselen van de secularisering en individualisering. Het vanzelfsprekende verdween, ieder maakte zijn of haar eigen keuze, wat vaak resulteerde in er niet meer bij willen horen. Als we er met de kennis en inzichten van nu op terugkijken zou het kunnen zijn dat er soms de diepgang ontbrak, veel dingen routinematig gingen en het accent lag op praktische en organisatorische zaken.

Voor mijzelf ging het juist de andere kant op. Mijn geloof stimuleert mij tot nadenken. Waartoe is alles? Waar is God? Hoe is hij met ons bezig? Hoe groot (klein?) is de mens en hoe groot wil hij zijn? Wat betekent het voor mezelf? Hét antwoord heb ik niet en wil ik ook niet krijgen. Dan zou geloof strak en star worden waardoor het nadenken stopt. Mijn geloof stimuleert mij tot zelfreflectie. Telkens weer naar mezelf durven kijken en de vraag durven stellen: 'Wat

4. Afzondering en de kringloop van het kwaad

JACOB OEVERBEEK

Inleiding

In de coronapandemie werden we als samenleving geconfronteerd met een overheidsingrijpen dat we als vrije burgers in onze tijden nauwelijks voor mogelijk hielden. Om het virus te bestrijden werden we in quarantaine en isolatie gezet. Het meest vanzelfsprekende contact, lichamelijke nabijheid, werd van hogerhand verboden. We mochten niet meer te dicht bij elkaar komen. Juist op momenten waar het leven zich van haar moeilijke kant liet zien, bij ziekte, verlies en leed, beseften we hoe we onze troostende gebaren in aanraking en nabijheid voor lief hadden genomen. Nu kwamen we erachter dat ook daar een stokje voor te steken viel. Op de werkelijke hoeveelheid psychisch leed die dit veroorzaakt heeft, zullen we wellicht nooit goed zicht krijgen. Alleen al het besef wat verpleeghuisbewoners en hun naasten hebben moeten doorstaan, doet ons achteraf besluiten dat we dit nooit meer zo zouden moeten willen doen: isolatie berokkent schade aan een wezenlijk onderdeel van onze mens-zijn.

Ik werk in een Penitentiare Inrichting (PI) en waar ik me door de coronapandemie meer over ben gaan verbazen is de vanzelfsprekendheid waarmee binnen het gevangeniswezen wel gekozen wordt om mensen in isolatie te plaatsen. Zodra veiligheid speelt, of wanneer er sprake is van misgedragingen, dan is er heel weinig voor nodig om iemand in de eigen cel af te zonderen. De mate van die afzondering werd ook heviger tijdens de pandemie. Vanwege hoger ziekteverzuim en allerlei maatregelen om het verspreiden van het virus tegen te gaan, werden tal van activiteiten geschrapt, werden recreatiemomenten uit het rooster gehaald en werd bezoek steeds moeilijker. De PI werd een wereld op zich waarin alleen de meest voor het proces noodzakelijk personeelsleden nog mochten binnentreden. Stagiairs, vrijwilligers en familieleden werden zoveel mogelijk geweerd. Gedetineerden kwamen nog meer op zich-

zelf te staan, werden nog meer afgezonderd van de buitenwereld en van elkaar.⁶⁵ Terwijl die afzondering natuurlijk altijd al een wezenlijk gegeven van de gevangenisstraf is. Toen er in de PI tijdens deze periode een suïcide plaatsvond, wees een aantal mannen het vele achter-de-deur-moeten-zitten aan als mogelijke oorzaak. Tijdens een gespreksgroep vertelden ze hoe zwaar het is om, wanneer je bijvoorbeeld slecht nieuws hebt ontvangen uit de rechtszaal of van het thuisfront, vanaf kwart voor vijf in de namiddag ingesloten te worden en dan volledig op jezelf teruggeworpen te zijn, met bijna het hele komende etmaal alleen de uitzichtloosheid van je situatie als gezelschap. Ik hoor vaker dat dit hele moeilijke momenten zijn. In die gespreksgroep konden de deelnemers zich heel goed voorstellen dat dit je te veel kan worden en dat je er dan een einde aan maakt.

In afzondering

Deze zaken doen mij de vanzelfsprekendheid van afzondering (lees: isolatie) in het gevangeniswezen bevragen. Maar hoe aannemelijk het ook is dat dit grote schade veroorzaakt, het huidige detentieapparaat zonder afzonderingsmechanieken is moeilijk voor te stellen. Gevangenen worden afgezonderd en niet alleen wanneer zij in de isolatiecel belanden. Vanaf het moment dat iemand in detentie wordt geplaatst is afzondering het fundamentele existentiële gegeven. Immers, de rationale achter het iemand in een cel stoppen is, naast het gevangen houden, het isoleren van die mens van alle verbindingen die hem mogelijkwerijs tot het delict hebben geleid. En onder *mogelijkwerijs* valt dan

⁶⁵ Het zou goed zijn om als DGV een kritische evaluatie van het beleid omtrent de genomen coronamaatregelen binnen detentie te initiëren, waarin ook oog is voor de gevolgen die het voor gedetineerden en hun relaties met de buitenwereld had. Vlg. hiervoor bijvoorbeeld: E. Rodermond, R. Zalmé, M. van Heumen, E. Hollestelle, 'Geen knuffel, wel digitaal mee naar voetballen en de Action: Hoe het contact tussen gedetineerden en hun naasten veranderde tijdens de pandemie', in: *Sancties: Tijdschrift over straffen en maatregelen 2022*, afl. 4, waarin wordt beschreven hoe gedetineerden het bezoekverbod dat in 2020 vanwege corona is ingevoerd, hebben ervaren.

5. Het meest persoonlijke is ook het meest universele

Kan het kwaad ter sprake komen?

BERT SIMONS

Heeft mijn pastoraat een herstellende kwaliteit?

Hoort een pastor in zijn werk de kringloop van het kwaad te doorbreken? En heeft mijn pastoraat die herstellende, helende kwaliteit? En zo ja hoe dan? Geconcentreerd in de bijzondere setting van het pastoraat in de Extra Beveiligde Inrichting (EBI) en de afdeling Beheers Problematisch Gedetineerden (BPG) – waar alle bezoek achter glas plaatsvindt – onderzoek, beschrijf en evalueer ik in dit essay mijn aanpak. Op de BPG-afdeling verblijven gedetineerden. Die anderen in een inrichting geweld hebben aangedaan, bedreigingen geuit of een ontvluchting voorbereid. In de EBI verblijven gedetineerden waarvan verwacht wordt dat een eventuele ontvluchting of bevrijding grote maatschappelijke onrust zal veroorzaken, of prominente gedetineerden die in een ander regime gevaar zouden lopen. In de afgelopen vier jaar vonden 75% van mijn ontmoetingen niet op mijn werkkamer plaats maar in een setting waarin ik alleen mezelf meeneem als instrument. Geen kaarsjes om aan te steken, geen afbeeldingen aan de wand, geen muziek om te gebruiken, geen teksten voor het grijpen. Een mooie kans om goed te kijken naar wat ik als pastor eigenlijk doe.

In dit essay blik ik, zo vlak voor mijn pensioen, ook terug op mijn werk als justitiepastor: wat doe ik eigenlijk als ik een pastoraal gesprek voer en wat wil ik bereiken? Vaak heb ik met collega's gesproken over hun werk, bij een kop koffie op een werkkamer, als mentor van beginnende justitiepastores en als begeleider van de seniorentraining. Wat doe jij in jouw pastoraat? – vraag ik dan. Maar wat doe ik zelf eigenlijk? Kan het kwaad ter sprake komen?

Een overrompelende gebeurtenis een jaar of vijf geleden onderstreepte deze vraag en deed me twijfelen aan mijn werk. ‘Helemaal niets heb je bereikt. Je bent een prutser’, dacht ik bij mezelf toen twee jonge mannen in jeugdudentie, nog terwijl ik ze begeleidde, in verloftijd een zeer gewelddadige roofoverval pleegden die hen lange gevangenisstraffen en, voor een van hen, tbs opleverde. Had ik soms gedacht dat ik van betekenis was? Ze zaten nog aan mijn tafel en in de kerkdiensten terwijl buiten gezocht werd naar de daders. Ik at en dronk met het kwaad, en het ontging mij volstrekt. In de loop der jaren kwam ik beiden, mannen intussen, weer tegen. Een van hen antwoordde, aan het einde van een korte ontmoeting, op mijn vraag of hij een geestelijk verzorger wilde spreken: ‘Wat dacht jezelf? Nee.’ Met de ander sprak ik uitvoerig over ons vroegere contact omdat ik later weer een jaar lang zijn pastor was. ‘Als een klein monster kwam ik binnen in de jeugdinrichting. Als een groot monster ging ik naar buiten. Ik vond het leuk om met je om te gaan, Bert. Maar het betekende niets, je kwam iets brengen, net als al die anderen. Er was er maar één, groepswerker N., die zag wat ik nodig had’.

Twee mensen en een glazen wand, een situatiebeschrijving

Een groot aantal mannen leer ik kennen in een kleine spreekkamer. Daar ontmoet ik hen de eerste keer, daar volgen verschillende gesprekken en neem ik tenslotte weer afscheid. Al die tijd is er niet meer dan die kale ruimte van drie bij drie meter met in het midden een glazen wand. Twee stoelen. Als de deur achter mij in het slot valt, wacht ik geduldig op de komst van de gedetineerde. Ik gebruik die tijd voor gebed; bijna altijd het Jezusgebed: *Heer Jezus Christus, Zoon van God, ontferm U over mij, zondaar.* Tenslotte verschijnt ook de gedetineerde. Als de deur achter hem gesloten is, zitten we tegenover elkaar, dichter bij elkaar dan in een normaal gesprek maar wel gescheiden door die glazen wand. Sommige gesprekken zijn eenmalig, een aantal vinden twee of drie keer plaats. De meeste contacten duren echter maanden en soms jaren. Het gesprek vindt plaats via een audioverbinding of door het rooster onder de glazen wand. We hebben voor een afgesproken tijd in een afgesloten ruimte alleen elkaar. Van welke pastorale bouwstenen maak ik gebruik?

6. Registratie en relatie

Een detextificatie van de kringloop van het kwaad vanuit het oogpunt van het justitiepastoraat

BEN VAN VEEN

Frenk wordt ervan beschuldigd zijn vrouw gemolesteerd te hebben. Hij geeft aan hoe raar dat is: 'Er is een contactverbod, maar ze komt wel op bezoek.' Hij zegt dat er geen aanklacht is; ze heeft ook verschillende mails gestuurd naar de PI en zal als ontlastende getuige opgeroepen worden. Ik riposteer en zeg als advocaat van de duivel: 'De rechter denkt natuurlijk dat ze onder druk wordt gezet om die mails te sturen.' Hij antwoordt: 'Dat is het precies! De rechter zegt tegen mij: "Meneer de H., bij 9 op de 10 mannen doen vrouwen dit omdat ze onder druk gezet zijn."' Waarop Frenk zegt: 'Nu staat er in mijn dossier dat ik mijn vrouw onder druk zet.'

Jason vertelt dat hij in het huis van bewaring zit omdat een bekende had gevraagd om een pakketje ergens af te geven. Hij is de beroerdste niet. 'Ik weet ook niet wat erin zit!' Hij vertelt dat hij al meer dan 20 jaar niet in contact met Justitie is geweest. Die jeugdzones heeft hij achter zich gelaten: 'Maar omdat ze wat over me vinden [strafblad], gebruiken ze dat tegen me. Ze kijken niet naar de tussenliggende 20 jaar, maar ik word afgerekend op dat incident uit mijn jonge jaren.'

'Dan komt er ineens zo'n psycholoog van buiten, die praat een half uur met je. En die kent je dan zo goed, dat ie schrijft dat je een narcistische persoonlijkheidsstoornis hebt. Een volstrekt onbekende, die weet toch niet wat ik allemaal heb meegemaakt!'

John had er al vijf jaar opzitten. Hij was al ver over de datum heen dat hij met een enkelband naar buiten mocht. Qua aanvraag en het doorlopen van de

procedure had hij al twee keer dat moment zien passeren. Deze keer was de directeur zelf bij hem langsgelopen om te zeggen dat de Vrijheden Commissie (VC) zou instemmen met het voorstel. Toen ik de dag erop hem opzocht en hij mij zag, liep hij weg de keuken in. De VC bleek negatief geadviseerd te hebben. Bij weer een volgende poging, waarbij weer alle lichten op groen leken te staan, zei hij: 'Ik geloof het pas als ik het zwart op wit zie staan.'

Tekst en de kringloop van het kwaad

In dit essay wil ik opzoek gaan naar de rol die (tekstuele) registratie speelt in het justitieel systeem, dat is, het verband van politie, openbaar ministerie (OM), rechterlijke macht, de registratie rond detentie en re-integratie (D&R) en 'de gevangenis' (huis van bewaring, inrichting voor stelselmatige daders en het regime voor 'afgestraften'). Als dominee in dienst van justitie neem ik gedetineerden als uitgangspunt. Het gaat dan zowel om hun beleving, alsook eigen observaties daarbij. Bij binnenkomst in de PI, waar ik werk, staat er met grote letters op de muur: Huis van re-integratie en herstel. Op allerlei plekken wordt dit weergegeven. Dit getuigt van goede intenties; men is er hier op gericht om jou op een goede manier weer naar buiten te laten gaan. De meeste momenten dat ik een verwijzing hiernaar hoor uit de mond van gedetineerden, is als in hun beleving initiatieven tot re-integratie en herstel worden gefrustreerd en afgewezen. Met veel cynisme wordt dan de naam 'Huis van re-integratie en herstel' in de mond genomen.

Ik wil de werking van tekst verkennen met het oog op *de kringloop van het kwaad*. Ik versta hieronder de kwalijke dynamiek, dat justitiële processen die bedoeld zijn om het terugdringen van recidive en het succesvol re-integreren van ingezetenen in de samenleving te dienen, het tegenovergestelde effect hebben. Ze bewerken dan een verdere dehumanisering van mensen die met justitie te maken hebben en maken de afstand tot de samenleving en een min of meer geordend burgerlijk bestaan juist groter. De hypothese van een kringloop wil het terugkerende als *Teufelskreis* belichten, een spiraal die steeds verder naar beneden beweegt en de situatie daarmee uitzichtlozer maakt. In hoeverre draagt deze vorm van informatietechnologie – het gaat dan om de door-

7. “Pedo’s hebben God niet nodig!”

GEERHARDT KLOPPENBURG

Walging

Vanaf het moment dat ik met volwassenen ging werken in een Penitentiare Inrichting (PI), heb ik regelmatig contact met mensen die ‘zitten voor zeden’, een enkele keer in combinatie met levensdelicten. Ik werd, net als mijn collega-geestelijk verzorgers, ook vanaf het begin geconfronteerd met afkeer en geweld jegens ‘zedenkanten’, vooral als hun slachtoffers minderjarig waren. Voormalig justitiepastor Erik Verheijen vertelt in een interview¹⁴³: “Zedendelinquenten vormen de onderste laag in de pikorde. Ze worden ook erg bedreigd, soms moeten ze voor hun eigen veiligheid op een beschermde afdeling zitten. Ik hoor een gedetineerde nog zeggen: “Je kunt beter voor een moord zitten, dan voor zeden, want degene die je vermoord hebt, die zit er niet meer mee.” Het afgelopen jaar maakte ik weer een aantal keren mee dat iemand ternauwernood van een regulier Huis van Bewaring (HvB) afdeling naar een afdeling met Extra Zorg Voorziening (EZV-afdeling) of zelfs naar een andere PI overgeplaatst werd, omdat hij gevaar liep van de kant van medegedetineerden. Zoals een van hen tegen me zei: ‘Ze liepen al als hyena’s rond op de afdeling.’ Er zijn gedetineerden die met graagte nieuw-ingekomenen bevragen op hun delict en dossier, en nieuwsuitzendingen en teletekst nauwgezet volgen op de dag dat bij iemands celdeur het bordje ‘TRANSPORT’ hangt, in de hoop in-

¹⁴³ B. Olmer, ‘Kerkdiensten voor bajesklanten en tbs'ers. Erik uit het Drentse Zuidwolde deed het 28 jaar lang. De pater, noemden ze hem’, in: *Dagblad van het Noorden*, 21 mei 2022.

formatie over deze persoon en zijn zaak te vinden.¹⁴⁴ Reynaldo Adames vertelt in zijn laatste boek¹⁴⁵: ‘Een medegedetineerde kwam een keer naar mij toe en bood mij 250 euro om een andere gedetineerde in elkaar te slaan. Toentertijd was ik afhankelijk van het wekelijkse salaris van de werkzaal dus zijn aanbod klonk interessant. Toen ik hem vroeg wat de reden was dat hij hem te pakken wilde nemen, vertelde hij dat de man een zedendelinquent was en dat hij daarvoor vastzat. Ik kon me erin vinden. Maar die avond, terwijl ik erover nadacht, bedacht ik dat er iets niet klopte. De volgende ochtend vroeg ik hem hoe hij het wist. "Dat heeft hij mij zelf verteld", zei hij. "Hij moest huilen in zijn cel en biechtte alles op.' Zelf hoorde ik ooit in een isoleercel (ISO) van een man – veroordeeld voor een ernstig zeden gerelateerd delict – die ik regelmatig sprak, dat hij door een medegedetineerde op een plek buiten het bereik van beveiligingscamera's was aangevallen, zich verweerde, en zo op de ISO belandde. Een paar dagen later werd hij overgeplaatst. In de week na die overplaatsing vernam ik dat bij een spitactie op de cel van de aanvaller een nieuwe mobiele telefoon gevonden was, zeer waarschijnlijk een betaling.

Afkeer nader bekeken

De afkeer van zedendelinquenten leeft niet alleen bij gedetineerden: soms ook bij personeel. Een van de bovengenoemde overplaatsingen was nodig na de opmerking van een werkmeester op de arbeidszaal tegen een paar gedetineerden: ‘Die gast doet het met kinderen.’ Vaak worden degenen die belaagd worden overgeplaatst, de belagers blijven meestal zonder sanctie, tenzij ze iemand fysiek aangepakt hebben. Maar ook buiten de PI leeft de afkeer: denk aan de

¹⁴⁴ Ik wijs op het pleidooi ‘Herhaal seksueel geweld niet in de media’ van collega geestelijk verzorger Monique Groenveld in *Trouw* (10 april 2022) om in de media terughoudend te zijn over details van seksuele misdrijven. Dat doet schade aan slachtoffers en aan verblijfscondities van (vermeende) daders in detentie.

¹⁴⁵ R. Adames. *Herstelgerichte Detentie: 18 concrete handvatten van een ervaringsdeskundige*. Roffa Publishing, 2019.

8. “Ik spoelde ze terug en ze krompen”

Kan taal de raderen van het kwaad ontregelen?

Een dieptelezing van de bundel *Celinspecties* van Ester Naomi Perquin

PIETER THOMASSEN

Stroeve tanden

Ik heb me laten vertellen dat het helemaal niet zo raar is dat jonge vogels hun nest verlaten als ze nog niet kunnen vliegen. Ze passen er op zeker moment gewoon niet meer in; vooral wanneer ze gezegend zijn met veel broers of zussen. Enkele dagen leven ze in een boom of op de grond tot ze de zwaartekracht kunnen trotseren. In die cruciale korte tijdspanne blijven de ouders als het goed is in de buurt, voeren nog wat bij, en houden moordzuchtige medeschep-selen op een veilige afstand.

Wanneer ik naar mijn kantoor in de J-gang loop, voert mijn vaste route me door de lichtrijkste corridor van de Penitenti-
rie Inrichting Grave. Op een zekere zonnige dag valt mijn oog daar op een ver-
laten nest dat in een paar luttele lentedagen bijeen is gesnaveld, maar dat nu –
verlaten door zijn bewoners – ligt ingeklemd tussen een zwart rasterpatroon
van tralies en een in spinnenwebben gevangen raam op het zuiden. Vanaf die
dag kan ik niet meer langs het lege nest gaan zonder er een blik op te werpen.
Het spreekt me steeds opnieuw aan, in steeds andere bewoordingen.

Ik zie G. voor me, gulle onderkaak, vlassig blond haar, staalblauwe ogen, formidabele bicepsen. Brede tattoo op zijn onderarm: ONLY GOD CAN JUDGE ME. Tijdens de gespreksgroep hebben we het over onze vroegste herinneringen. Ik sta rechtop in een kinderbed, vingertjes rond de spijlen geklemd, er valt nauwelijks licht door de dikke gesloten groene gordijnen. Ik heb iets gedroomd, maar wat? Terwijl ik naar woorden zoek, trilt de rechterdij van G. op en neer onder het tafelblad. Wanneer het eindelijk zijn beurt is, geselt de Nike Air Max aan zijn rechtervoet inmiddels hoorbaar het linoleum van het stiltecentrum. Hoe hij zijn vader op de voet volgt in een donker huis dat hij niet kent. Vader heeft haast. Trekt allerlei laatjes open op zoek naar iets wat hij heel hard nodig lijkt te hebben.

Het Nederlands is doorspekt met Bijbelse spreekwoorden, waardoor we G.'s vader nu kunnen duiden als “een dief in de nacht”. Of, om de band tussen G. en zijn vader met een profetisch beeld¹⁶⁶ te duiden: “Als de ouders onrijpe druiven eten, krijgen de kinderen daar stroeve tanden van”. De start van G. was blijkbaar dermate vals, dat ik hem inmiddels zeven keer in vier verschillende inrichtingen ben tegengekomen. Intussen beschouw ik hem wrang genoeg als een oude bekende. Zou hij zelf ooit een goede vader kunnen worden of zijn? Wat is dat eigenlijk: een goede vader?¹⁶⁷

Tegenwoordig vragen gedetineerden mij eerder hoe lang ik nog moet dan andersom. En dat heeft er natuurlijk mee te maken dat ik een groot aantal jonge mannen in de loop van mijn twintig dienstjaren bij justitie heb zien gaan maar helaas maar al te vaak ook weer als ervaren mannen heb zien terugko-

¹⁶⁶ Zie Jeremia 31,29 en Ezechiël 18,2. De ballingen in Jeremia's tijd leggen de schuld van hun Babylonische ballingschap blijkbaar bij hun voorouders. Dit principe is al vanuit de tien geboden bekend (Exodus 20,5).

¹⁶⁷ Om met hoogleraar klinische psychologie Ariana Bazan te spreken in *De Standaard* van 1 maart 2018: “Een goede vader is iemand die duidelijk maakt dat liefde onvoorwaardelijk, maar niet onbegrensd is.”

9. Vrienden

PETRA WALTA

Een vriend is iemand waarop je kunt bouwen. Denken sommige mensen. Maar een leidinggevende kan bouwen op één van haar medewerkers en hem toch geen vriend noemen. Anderen noemen iedereen vriend, gabber, matti, swa, broeder, het is dan een wijze van spreken. En het nuchtere spreekwoord zegt: beter een goede buur dan een verre vriend. Misschien geldt dat nog het meeste voor mensen die niet veel vriendelijkheid in hun leven tegenkomen. Voor de daklozen op straat, of de eenzame oudere die door geen familielid bezocht wordt betekent het alles om vriendelijk gegroet te worden, aangesproken te worden met naam en gevraagd te worden: hoe gaat het met je? Aan de verre vriend hebben ze zelden iets. In de begindagen van de gemeenschap van Sant'Egidio in Amsterdam werden de broodpakketjes op straat uitgedeeld en Colm Dekker¹⁹⁶ vroeg aan iemand hoe het met hem ging. De reactie waren tranen: "Ik weet niet meer wanneer de laatste keer was dat iemand mij dat vroeg." Zo had ik eens een ervaring in de gevangenis, lopende door een gang, dat ik iemand trof en hem vroeg hoe zijn dag was. Hij antwoordde niet met tranen, maar met een korte uitleg van hoe het ervoor stond met zijn rechtszaak. Het echte antwoord kwam snel daarna: "Sinds ik binnen ben heeft niemand mij meer oprecht gevraagd hoe het met mij gaat, ik heb geen normaal gesprek meer gevoerd. Dank je dat je de tijd voor me nam."

Ik heb dat woord 'vriendschap' overgenomen toen ik bij de gemeenschap van Sant'Egidio kwam en de vrienden van de straat ging bezoeken. Zonder verdere reflectie ben ik ook de gedetineerden de vrienden binnen gaan noemen. Ik ben pas over het woord vriendschap gaan nadenken toen er ophef ont-

¹⁹⁶ Stadsdiaken van Amsterdam

stond over het feit dat ik justitiabelen ‘vrienden’ noemde. Ik werd gewaar-schuwd dat ik geen vriendschappen moest sluiten met deze mensen. Mis-schien uit angst dat ik thuis boeven uitnodig of ze geld leen als ze zeggen in de problemen te zitten. Maar het betekent wel wat om vrienden te zijn, het bete- kent iets om vriendelijk te zijn. Vriendelijkheid is onvoorwaardelijk, want als je alleen ‘vriendelijk’ bent tegen mensen van wie je ooit een gunst terug hoopt te ontvangen, dan ben je niet vriendelijk. Als een drugsverslaafde niet afkickt, blijft hij toch vriend van de gemeenschap. En zo is berouw over zonden voor mij geen voorwaarde voor een vriendelijk gesprek met een gedetineerde. Sant’Egidio is geen hulporganisatie, zegt Zeger Polhuis, priester van Sant’Egidio. Wat we doen, doen we vanuit het evangelie.¹⁹⁷ Het is de vriend- schap die centraal staat. Hetzelfde geldt voor mij als geestelijk verzorger bij justitie. Ik hoef niet iets te bereiken met mijn gesprekken met de gedetineer- den. Het onderscheidt mij van de hulpverleners en therapeuten die ook bij jus- titie werkzaam zijn. Natuurlijk is het mooi als door inspiratie of reflectie ie- mand zich bekeert tot een beter leven zonder criminaliteit, maar als dat mijn enige doel was had ik beter hulpverlener kunnen worden. De casemanagers zijn vaak veel beter toegerust om vitale dingen voor de gedetineerde te regelen dan ik als pastor. Wat ik te bieden heb is vriendschap, hopende dat de mannen in mijn gemeenschap in het Noorden van Nederland weten dat er nog vriend- schap mogelijk is in deze fase van hun leven. Er is geen oordeel over de dingen die ze mij vertellen en er is geen afrekening over de dingen die ze gedaan heb- ben.

Hierin ligt een spanningsveld met de organisatie waarbinnen ik mijn werk doe. Het huis waarin wij als justitiepastores werken, is gebouwd om het kwaad te bestraffen. Ik werk hier om allen te laten weten dat ze kostbaar zijn in Zijn ogen, dat ze geschapen zijn in Zijn gelijkenis en dat ze gemaakt zijn om gelukkig te zijn. Ik zoek naar de oorzaken van de gebrokenheid en luister naar

¹⁹⁷ Interview in het Nederlands Dagblad www.nd.nl/geloof/katholiekinside/1038706/bij- lekenbeweging-sant-egidio-krijgen-de-hongerigen-eten-en-heb, geraadpleegd d.d. 4 juni 2021.